

کودتای بیست و هشتم مرداد

در این درس با چگونگی وقوع کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ آشنا می‌شوید.

اجرای کودتا

بر اساس اسناد محرمانه‌ی کودتا روشن است که دولت ایالات متحده آمریکا نقش مهم و مؤثری در سازماندهی و هدایت نیروهای مخالف برای سرنگونی دولت مصدق ایفا کرده و هدایت و رهبری کودتا را برعهده داشته است.^۱

مقامات آمریکا در مشاوره با همتایان انگلیسی خود، فضل‌الله زاهدی را به‌عنوان فرماندهی نظامی کودتا انتخاب کردند و شاه را متقاعد نمودند که زاهدی را بپذیرد و از کودتا حمایت کند.^۲

کریمت روزولت گرداننده‌ی کودتا در بیست و هشتم تیرماه ۱۳۳۲ وارد ایران شد و در مخفی‌گاه زاهدی با او دیدار کرد.^۳ او توانست با همکاری زاهدی شمار زیادی از نظامیان پادگان‌های تهران را به سرپیچی از دستورات دولت وادار کند.^۴ هم‌چنین شعبه‌ی امنیتی سازمان سیا تصمیم گرفت به سرعت،

۱- اولین نشانه توطئه‌ی مشترک آمریکا و انگلستان و ابادی داخلی‌شان، در براندازی دولت دکتر مصدق اجرای یک سلسله عملیات شبه کودتا مانند واقعه نهم اسفندماه ۱۳۳۱، ربودن سرتیپ محمود افشار طوس رئیس شهرداری کل کشور و قتل او در اردیبهشت ماه ۱۳۳۲ و بروز حوادثی که تنش‌های سیاسی را در کشور تشدید می‌کرد، بود. (در این باره ن. ک: آبادیان، زندگینامه سیاسی دکتر مظفر بقایی، ص ۲۴-۹۶، ۱۶۵-۱۷۰؛ شمس قنات‌آبادی، خاطرات شمس قنات‌آبادی، ص ۴۲ و ۴۳؛ کاتوزیان، مصدق و نبرد قدرت. ص ۳۲۵)

۲- ن. ک: عملیات آژاکس، بررسی اسناد کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، ص ۱۷-۳۲ و ۳۵-۴۶؛ هم‌چنین گازیوروسکی و برن، مصدق و کودتا، ص ۲۸۵.

۳- اسناد سازمان سیا، ص ۵-۳.

۴- پس از تسویه ارتش توسط دکتر مصدق و پیوستن افسران ناراضی به جمع کانون «افسران بازنشسته» که رهبری آن‌ها را سرلشکر فضل‌الله زاهدی برعهده داشت، این کانون مبدل به مرکز مهمی برای توطئه علیه دولت مصدق شد. ضعف دولت دکتر مصدق در توسعه‌ی تسلط دولت بر نظامیان موقعیت مناسبی برای آمادگی ارتش در انجام کودتا فراهم آورد. ن. ک: علم، نفت، قدرت و اصول ملی شدن نفت ایران و پیامدهای آن. ص ۳۸۶. عظیمی، بحران دموکراسی در ایران، ص ۴۱۴-۴۳. درباره نقش نظامیان در کودتا ن. ک: آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب، ص ۲۵۱؛ عملیات آژاکس، بررسی اسناد سیا درباره کودتای ۲۸ مرداد، ص ۱۹۷-۲۱۲؛ اسناد سازمان سیا درباره کودتا، ص ۲۰ و ۱۰۵ و ۱۱۹؛ نجاتی، مصدق، سال‌های مبارزه و مقاومت، ج ۲، ص ۴۳؛ موحد، خواب آشفته‌ی نفت، ج ۲، ص ۷۳۷.

سیاست حمله به دولت دکتر مصدق را از طریق جنگ روانی موسوم به «تبلیغات خاکستری» به مرحله‌ی اجرا درآورد.^۱

در ۲۴ مرداد ماه شاه به تردیدهای خود پایان داد و سرانجام فرمان عزل نخست‌وزیری دکتر مصدق و انتصاب فضل‌الله زاهدی را امضا کرد. در ساعت یک بامداد روز ۲۵ مرداد، نصیری که حامل نامه‌ی عزل دکتر مصدق بود به خانه وی رفت ولی بلافاصله به دستور دکتر مصدق بازداشت شد^۲ و شاه از ایران فرار کرد.

با فرار شاه به بغداد و سپس رُم، در سراسر کشور تظاهرات عمومی برپا گردید. مجسمه‌های شاه و پدرش به پایین کشیده شد و عکس‌های او از اداره‌ها جمع‌آوری شد.^۳ در تجمع بزرگی که در میدان بهارستان برپا شد، دکتر حسین فاطمی وزیر خارجه اعلام کرد: «نظام سلطنتی باید برچیده و حکومت جمهوری برپا شود، شاه ایران روی ملک فاروق مصر را سفید کرده است».^۴ البته این موضع شخصی فاطمی بود و دولت دکتر مصدق نسبت به فرار شاه از کشور، موضع خاصی را نشان نداد.

بنا بر گزارش مندرج در اسناد سازمان سیا درباره‌ی کودتا روزولت برای این که کودتا را از شکست کامل نجات دهد، به محل اختفای زاهدی رفت.^۵ آن‌ها بی‌درنگ تصمیم گرفتند افکار عمومی را متقاعد سازند که رئیس دولت قانونی زاهدی است و مصدق آن مقام را غصب کرده و در صدد انجام کودتا علیه شاه است.^۶

با تلاش کودتاچیان به زودی اوضاع دگرگون شد. بی‌توجهی دولت به کودتای مقدماتی و عدم پیش‌بینی کودتای بعدی موجب شد کودتاچیان بدون برخورد با مانع جدی و به سهولت غیر قابل انتظاری حکومت ملی را ساقط و رژیم آمریکایی را مستقر کنند؛ زیرا پس از وقوع کودتای

۱- وودهاوس، عملیات چکمه، ص ۴۴ و ۴۵؛ عملیات آژاکس، ص ۵۸.

۲- ن. ک: مدنی، تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۲، ص ۵۰۶؛ گذشته چراغ راه آینده است، ص ۶۴۹، ۶۵۶ و ۶۵۷.

۳- ن. ک: نجانی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله‌ی ایران، ج ۲، ص ۷۲، ۷۴.

۴- خاطرات و مبارزات دکتر حسین فاطمی، ص ۲۷۸-۲۹۱. در سال ۱۳۳۱ ژنرال نجیب به همراه سرهنگ جمال عبدالناصر و عده‌ای از افسران مصری، علیه ملک فاروق پادشاه مصر کودتا کردند و او را سرنگون کردند و از آن پس حکومت مصر تبدیل به نظام جمهوری شد.

۵- محل ستاد مخفی، در باغ مصطفی مقدم در محله‌ی اختیاریه‌ی تهران بود. عملیات آژاکس، ص ۲۰۱.

۶- اسناد سازمان سیا، ص ۳۲ و ۳۳.

نافرجام ۲۵ مرداد دیگر دلیلی برای خوش‌بینی وجود نداشت.^۱ عده‌ای وقوع کودتا را پیش‌بینی کرده بودند.^۲

کودتاجیان با هدایت سازمان سیا توانستند بدون کمک نیروهای نظامی اصفهان، کرمانشاه و همدان که با برنامه‌ریزی قبلی برای حرکت به سوی تهران آماده بودند، با بسیج دستجاتی از اراذل و اوباش که با پول‌های مراکز اطلاعاتی انگلستان و آمریکا سازماندهی شده بودند، نقشه‌های خود را عملی کنند. بخش عمده‌ای از آشوب‌های خیابانی در روز کودتا را شعبان‌جعفری^۳ معروف به شعبان بی‌مخ با عده‌ای از چماقداران خود و همراهی گروه‌های دیگر اوباش و ولگردها انجام دادند و خیابان‌های تهران را یکی پس از دیگری تصرف کردند.^۴ همزمان با این اقدامات عوامل نظامی کودتا مناطق حساس از جمله ستاد ارتش، ایستگاه رادیو، مراکز پلیس و ژاندارمری، مرکز تلفن و تلگراف و خانه‌ی دکتر مصدق و یارانش را تصرف کردند.^۵

زاهدی سوار بر تانک به نخست‌وزیری رفت و واحدهای انتظامی و نظامی طرفدار دکتر مصدق اقدام مؤثری علیه کودتا نکردند.^۶

۱- در این باره ن. ک: گازیوروسکی و برن، مصدق و کودتا. ص ۲۸۱.

۲- الف) آیت‌الله کاشانی طی نامه‌ای به دکتر مصدق وی را از وقوع یک کودتای حتمی توسط زاهدی آگاه کرد. (ن. ک: مدنی، تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۱، ص ۲۷۹-۲۸۰).

ب) در روز ۲۵ مرداد یکی از صاحب‌منصبان بازنشسته‌ی وزارت دارایی (محمدحسین آشتیانی - عظام‌الدوله) برحسب تصادف از طریق بستگان خود که با دربار در ارتباط بود از جریان کودتا مطلع شد و موضوع را تلفنی به اطلاع دکتر مصدق رساند. (ن. ک: کاتوزیان، مصدق و نبرد قدرت، ص ۲۰۴).

ج) طبق گزارش مندرج در اسناد منتشر شده سازمان سیا، روزنامه شجاعت جایگزین روزنامه به سوی آینده ارگان حزب توده در ۲۲ مرداد وقوع کودتا را پیش‌بینی کرده بود. این روزنامه نوشته بود که نقشه کودتا پس از دیدار ژنرال شوارتسکف در روز ۹ اوت/ ۱۸ مرداد طرح‌ریزی شده بود. نکته‌ی قابل ذکر این است که ظاهراً حزب توده دست کم به اندازه دولت از ماجرای کودتا خیر داشته است. (ن. ک: اسناد سازمان سیا، ص ۳۲).

د) کیانوری ادعا می‌کند که از طریق ارتباط همسرش (مریم فیروز) که از خویشاوندان دکتر مصدق بود، او را در جریان کودتا قرار داده است. (ن. ک: کیانوری، خاطرات، ص ۲۶۵ و ۲۶۶؛ برهان، کارنامه حزب توده و راز سقوط مصدق، ج ۲، ص ۱۲۰-۱۲۹؛ امیر خسروی، نگاهی از درون به نقش حزب توده ایران، ص ۵۸۲).

۳- شعبان‌جعفری معروف به شعبان بی‌مخ که به جرم شرکت در غائله‌ی نهم اسفند ۱۳۳۱ در زندان بود، در روز کودتا با همکاری مأموران شهربانی آزاد شد.

۴- ن. ک: عملیات آژاکس، ص ۱۹۱-۱۹۶.

۵- اسناد سازمان سیا، ص ۴۹-۵۱؛ فردوست، ظهور و سقوط، ج ۲، ص ۱۸۲ و ۱۸۳.

۶- کویتینی، جانانان، دشمنان بی‌شمار، ص ۲۲۳.

فضل‌الله زاهدی

لویی هندرسن سفیر آمریکا که نقش مهمی در روزهای حساس کودتا برعهده داشت، به دکتر مصدق تکلیف کرد که از پست خود کناره‌گیری کند ولی دکتر مصدق با عتاب او را از خانه‌اش بیرون کرد.^۱

علاوه بر این دکتر مصدق با ممنوع کردن تظاهرات،^۲ عملاً «خیابان‌ها را از هواداران خود خالی کرد».^۳

اگر چه شرایط و اوضاع سیاسی در ۲۸ مرداد بسیار متفاوت با سی‌ام تیر ماه ۱۳۳۱ بود اما دولت مصدق نتوانست از آنچه که در اختیار داشت، برای مقابله با کودتا استفاده کند.^۴

طرح براندازی حکومت دکتر مصدق پیچیده بود اما به سهولت و با کم‌ترین هزینه برای کودتاچیان و پیامدهای سهمگین و ناگوار برای ملت ایران که منجر به سلطه‌ی همه‌جانبه‌ی آمریکا در ایران گردید، همراه بود.

بیش‌تر بدانید

به گفته‌ی نجاتی در کتاب جنبش ملی شدن صنعت نفت در آن سه روز سرنوشت‌ساز که آینده‌ی سیاسی ایران تعیین می‌شد، مسئولان مملکت و رهبران احزاب سیاسی در انجام وظایف خطیری که به عهده داشتند، غفلت کردند و فرصت‌های گران‌بها از دست رفت.^۵ مردم شهر تهران که چند بار توطئه‌هایی علیه نهضت ملی را با قیام خود و پشتیبانی از دولت مصدق خنثی کرده بودند، صبح روز ۲۸ مرداد، بدون رهبر و فرمانده شاهد تردید و تزلزل رهبران نهضت ملی و خیانت و سهل‌انگاری چند تن از فرماندهان نظامی و رؤسای سازمان‌های انتظامی بودند. پیروزی سریع کودتاچیان در روز ۲۸ مرداد نه تنها برای ملت ایران بلکه برای کرمیت روزولت و سردمداران کودتا باورکردنی نبود.^۶

۱- گازیوروسکی و برن، مصدق و کودتا، ص ۲۸۰.

۲- حزب توده نیز نیروهای خود را از خیابان‌ها فراخواند و مانع دخالت آن‌ها شد.

۳- ن. ک: عملیات آزاکس، ص ۲۲۴-۲۲۶.

۴- برخی از جمله غلامحسین صدیقی وزیر کشور دولت مصدق معتقدند که دکتر مصدق می‌توانست با فراخوان همگانی مردم را از طریق رادیو به خیابان‌ها بکشانند. ن. ک: صدیقی، چرا و چگونه نهضت ملی ایران ناکام گشت و از پای درآمد، ص ۱۴۴-۱۴۷؛ موحد، خواب آشفته‌ی نفت، ج ۲، ص ۸۳۸؛ نجاتی، جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران، ص ۴۳۵-۴۳۹.

۵- نجاتی، جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران، ص ۴۱۵.

۶- همان، ص ۴۳۹.

بازگشت محمدرضا پهلوی

به دنبال کودتا سرلشکر زاهدی نخست‌وزیر شد و محمدرضا پهلوی، به کشور بازگشت. به تعبیر امام خمینی: «محمدرضا رفت و «رضا شاه» برگشت»؛ در حالی که اکنون سلطنت خود را وامدار آمریکا و انگلیس می‌دانست.

شاه در ملاقات با کریمت روزولت ضمن تشکر از او گفت: «من تاج و تختم را از برکت خداوند، ملت و ارتشم و شما (کریمت روزولت) دارم»^۱.

به این ترتیب عصری جدید در سرنوشت ملت ایران رقم خورد که هزینه‌ی آن، بیست و پنج سال سلطه‌ی مستقیم آمریکا، همراه با ده‌ها هزار کشته، زخمی، زندانی و تاراج میلیاردها بشکه‌ی نفت کشور بود.

نتیجه‌گیری

بدون تردید، بعد از تبعید رضاشاه، ملت ایران فرصت جدیدی پیدا کرد تا در جهت احیای نظام مشروطه گام‌های مؤثری بردارد. این حرکت که مدت دوازده سال از شهریور ۱۳۲۰ تا مرداد ۱۳۳۲ به درازا کشیده بود، بر دو پایه‌ی عمده استوار بود: جلوگیری از بازگشت دیکتاتوری پهلوی و کوتاه کردن دست استعمار. در این راه رهبران مذهبی و ملی دست به دست هم دادند و گام‌های مؤثری برداشتند که در نهایت منجر به محدود کردن قدرت دربار و ملی شدن صنعت نفت شد. لیکن همانند دوره‌ی مشروطه به دلیل دسیسه‌ی بیگانگان، اختلافات داخلی و فقدان رهبری مقتدر، بصیر و جامع، این نهضت دینی و ملی نیز به نتیجه‌ی نهایی نرسید. پس از کودتای ۲۸ مرداد دیکتاتوری و سلطه‌ی بیگانه بار دیگر به کشور بازگشت و مدت ربع قرن بر مقدرات ملت ایران حاکم شد.

البته این سخن به معنای نفی تلاش مخلصانه و دلسوزانه‌ی رهبران راستین نهضت نظیر دکتر مصدق و آیت‌الله کاشانی و مردم متدین و فداکار نیست.

۱- روزولت، «کودتا در کودتا»، ص ۲۱۴.

پرسش‌های نمونه

- ۱- سازمان سیا چه نقشی در انجام کودتای ۲۸ مرداد داشت؟
- ۲- پیامدهای کودتای ۲۸ مرداد برای ملت ایران چه بود؟
- ۳- حرکت مردم ایران پس از شهریور ۱۳۲۰ بر چه پایه‌هایی استوار بود و چرا این حرکت به نتیجه‌ی نهایی نرسید؟

اندیشه و جست و جو

- ۱- در مورد یکی از شخصیت‌های داخلی که در کودتای ۲۸ مرداد، نقش داشته، مطلبی تهیه کنید.
- ۲- از کتاب‌های خاطرات که در سال‌های اخیر منتشر شده، مطلبی در مورد کودتای ۲۸ مرداد تهیه کنید و در کلاس بخوانید.

ربع قرن سیطری آمریکا بر ایران

در این درس با پیامدهای کودتای بیست و هشت مرداد ۱۳۳۲ و سیطری آمریکا بر سرنوشت سیاسی و اقتصادی ایران و تثبیت پایه‌های دیکتاتوری شاه و سرکوب مخالفان و تأسیس ساواک آشنا می‌شویم.

اوضاع سیاسی ایران پس از کودتا

شاه در ملاقات با آیزنهاور رئیس‌جمهور آمریکا

آمریکا که از کمک به دولت دکتر مصدق اجتناب می‌کرد، پس از پیروزی کودتاچیان کمک‌های زیادی در زمینه‌های نظامی و اقتصادی به دولت کودتا کرد.^۱ با روی کار آمدن دولت نظامی زاهدی^۲، فضای تیره‌ای در جامعه ایران حکم فرما شد، فرمانداری نظامی تهران به سرتیپ تیمور بختیار سپرده شد. بختیار که افسری بی‌رحم و خونریز بود، برای استقرار و تثبیت حکومت کودتا، سرکوب نیروهای ضدکودتا

و میهن دوست را آغاز کرد. عده‌ی بسیاری از مخالفان را دستگیر و زندانی کرد و عده‌ای از آن‌ها تبعید و تیرباران شدند.^۳ تظاهرات شهرستان‌ها و تهران با سرکوب شدید مواجه شد؛ فرمانداری نظامی، همچنین

۱- نجاتی، جنبش ملی شدن صنعت نفت، ص ۲۷۸ و ۲۷۹.

۲- نخست‌وزیری فضل‌الله زاهدی از ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا ۱۶ فروردین ۱۳۳۴.

۳- کریم پورشیرازی مدیر روزنامه‌ی شورش که در دوره‌ی حکومت ملی، در روزنامه‌ی خود، انتقادات شدیدالحنی از خاندان سلطنتی کرده بود، زندانی و بدون محاکمه به دستور شاهپور و اشرف پهلوی در شب چهارشنبه سوری ۱۳۳۲ پس از شکنجه زنده زنده در آتش سوزانده شد. ن. ک: آل ابراهیم، شورش، زندگی و مبارزات کریم پورشیرازی، ص ۶۷-۷۱. دکتر سیدحسین فاطمی، وزیر امور خارجه‌ی دکتر مصدق و مدیر روزنامه‌ی باختر امروز دستگیر و پس از محاکمه در دادگاه نظامی در حالی که مجروح و بیمار بود، تیرباران شد. ن. ک: خاطرات و مبارزات دکتر سیدحسین فاطمی، ص ۲۹۴-۳۰۰ و ۳۵۴.

سقف بازار تهران را تخریب و جمعی از بازاریان را به جزیره‌ی خارک تبعید کرد.^۱ دکتر مصدق نیز پس از دستگیری، در دادگاه نظامی محاکمه و به سه سال زندان محکوم شد و عملاً تا آخر عمر، در احمدآباد، روستایی در اطراف تهران، تحت نظر بود.

فکر کنید و پاسخ دهید:

به نظر شما هدف از تشکیل فرمانداری نظامی در تهران پس از کودتای ۲۸ مرداد

چه بود؟

انتخاب دوره‌ی هجدهم مجلس شورای ملی

در آستانه‌ی برپایی انتخابات دوره‌ی هجدهم در محیط وحشت و خفقان، آیت‌الله کاشانی و نهضت مقاومت ملی^۲ با مجلس فرمایشی که دست‌ساخته و مطیع حکومت کودتا بود، به مخالفت پرداختند.^۳ با برقراری مجدد ارتباط میان دولت کودتا و انگلیس، «سردنيس رایت» کاردار^۴ انگلیس وارد تهران شد و دو دولت ایران و انگلیس طی اعلامیه‌ای برقراری روابط سیاسی را اعلام کردند.^۵ در پی آن آیت‌الله کاشانی با این اقدام دولت زاهدی مخالفت کرد.

بیش‌تر بدانید

در شانزدهم آذر ۱۳۳۲، دانشجویان دانشگاه تهران، با اطلاع از ورود نیکسون^۶ معاون رئیس‌جمهور آمریکا و هم‌چنین در اعتراض به تجدید روابط ایران و انگلیس به تعطیل کردن کلاس‌های درس و جمع شدن در دانشکده‌ی فنی پرداختند. با محاصره‌ی دانشگاه توسط مأموران فرمانداری نظامی و تیراندازی به طرف دانشجویان در محل دانشکده‌ی فنی، سه نفر از دانشجویان به قتل رسیدند.^۷

۱- ن. ک: نجاتی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله‌ی ایران، ج ۱، ص ۷۴ و ۷۵؛ آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب، ص ۳۴۵.

۲- عده‌ای از شخصیت‌های ملی، استادان دانشگاه و برخی از روحانیون برای خاموش نشدن شعله‌های مقاومت تشکلی به نام نهضت مقاومت ملی به‌وجود آوردند.

۳- مدنی، تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۲، ص ۵۳۶؛ نجاتی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله‌ی ایران، ج ۱، ص ۱۱۵ و ۱۱۶؛ بازرگان، یادداشت‌های روزانه، ص ۳۹.

۴- در روابط خارجی، کاردار در مرتبه‌ی پایین‌تر از سفیر قرار دارد.

۵- نجاتی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله‌ی ایران، ج ۱، ص ۷۶.

۶- Nicson

۷- شریعت رضوی، بزرگ‌تیرا و قندچی. ن. ک: نجاتی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله‌ی ایران، ج ۱، ص ۱۱۲.

انعقاد قرارداد کنسرسیوم^۱ نفت

قرارداد کنسرسیوم نفت یک قرارداد استعماری بود که بین ایران و چند شرکت نفتی آمریکایی، انگلیسی، فرانسوی و هلندی بسته شد. این قرارداد با هدف بهره‌برداری از مخازن نفت ایران توسط حکومت دست‌نشانده‌ی شاه به ایران تحمیل شد. این قرارداد که مغایر با قانون ملی شدن صنعت نفت بود، مجدداً نفت ایران را زیر سیطره‌ی بیگانگان درآورد.^۲ کنسرسیوم اختلافات میان آمریکا و انگلستان را بر سر مسئله‌ی نفت ایران حل کرد و همه‌ی ثمرات مبارزه‌ی ملت ایران در جریان نهضت ملی شدن نفت را بر باد داد.^۳ یکی از بندهای قرارداد کنسرسیوم، پرداخت غرامت از سوی ایران به شرکت سابق نفت انگلیس و ایران بود. اما این پایان تاوان سنگین ملت ایران برای ملی کردن نفت نبود؛ بلکه تأسف بارتر از آن، حضور فزاینده‌ی مستشاران آمریکایی بود که به تدریج مقدرات سیاسی، اقتصادی و نظامی ایران را زیر سلطه‌ی نوین آمریکا برد.

دولت حسین علاء

سپهبد زاهدی، عامل اجرای کودتای ۲۸ مرداد که خود را «تاج‌بخش» شاه می‌دانست^۴، به علت اشتها به حیف و میل کمک‌های آمریکایی‌ها و بی‌اعتنایی به شاه، با کمک انگلیسی‌ها، کنار گذاشته شد^۵ و حسین علاء به نخست‌وزیری رسید.

با روی کار آمدن حسین علاء، وزیر سابق دربار که در برابر شاه و نزدیکان او اراده و اختیاری نداشت، شاه گام مهمی در تحکیم قدرت استبدادی‌اش برداشت و معیار قدرت دولت، شخص او شد.

۱- کنسرسیوم به مجموعه‌ای از چند شرکت چند ملیتی گفته می‌شود.

۲- گذشته چراغ راه آینده است، ص ۷۲۲-۷۲۰؛ بیل، شیر و عقاب، ج ۲، ص ۱۷۸-۱۸۲؛ نجاتی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله‌ی ایران، ج ۱، ص ۸۳-۹۳.

۳- براساس این قرارداد نفت ایران به نسبت‌های زیر، میان اعضای کنسرسیوم تقسیم شد. شرکت نفت ایران و انگلستان ۴۰ درصد، شرکت‌های آمریکایی ۴۰ درصد و شرکت هلندی-انگلیسی رویال داچ شل ۱۴ درصد و شرکت نفت دولتی فرانسه ۶ درصد. این قرارداد توسط علی‌امینی وزیر دارایی دولت کودتا و هواردیچ رئیس هیئت مدیره‌ی شرکت آمریکایی استاندارد اویل نیوجرسی منعقد و به قرارداد «امینی-پیچ» مشهور شد. هواردیچ پس از انعقاد قرارداد اعلام کرد، همه‌ی آنچه را که در جریان نهضت ملی شدن صنعت نفت از دست دادیم، یک‌جا به دست آوردیم. ن. ک: ذوقی، مسایل سیاسی، اقتصادی نفت ایران، ص ۲۵-۲۵۳؛ روحانی، تاریخ ملی شدن صنعت نفت، ص ۴۲۵؛ نجاتی، تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله‌ی ایران، ج ۱، ص ۸۹-۹۱؛ گذشته چراغ راه آینده است. ص ۷۲۱-۷۲۴؛ مدنی، تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۱، ص ۳۰۵؛ گازیو روسکی، روابط خارجی شاه و آمریکا، ص ۲۳-۲۳۲.

۴- ن. ک: مجله‌ی خواندنی‌ها، ش ۷۹، تیرماه ۱۳۴۳

۵- فردوست، ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، ج ۱، ص ۱۸۳.

در واقع همان گونه که یکی از نمایندگان مجلس آن زمان گفته بود: «هرچه اعلی حضرت بیسندند، همان قانون اساسی است». قبل از این نمایندگان مجلس شورای ملی با اراده‌ی شاه و دربار به مجلس راه می‌یافتند و انتخابات محصول گزینش و اراده‌ی مردم نبود.^۱

پیمان بغداد

از حوادث مهم دوران نخست‌وزیری علاء، پیوستن ایران به پیمان امنیتی بغداد بود. پیمان بغداد به توصیه آمریکا ابتدا بین کشورهای ترکیه و عراق امضا شد و سپس پاکستان و ایران نیز به آن پیوستند.^۲ این پیمان با هدف کامل کردن حلقه‌ی محاصره‌ی شوروی، به بهانه‌ی خطر کمونیسم و بر مبنای نظریه‌ی «آیزنهاور» رئیس‌جمهور آمریکا، تشکیل شد. عضویت ایران در این پیمان، سیاست بی‌طرفی ایران را نقض می‌کرد.^۳ شهید نواب صفوی رهبر فداییان اسلام از مخالفان سرسخت این پیمان بود؛ زیرا معتقد بود که ورود ایران در پیمان بغداد زمینه‌ساز سلطه‌ی نظامی آمریکا بر ایران است.^۴

برگی از تاریخ

شهید نواب صفوی

سیدمجتبی میرلوحی معروف به نواب صفوی در خانواده‌ای روحانی در محله‌ی خانی آباد تهران متولد شد. وی پس از اتمام دوره‌ی متوسطه برای تحصیل علوم دینی به نجف رفت. او با تأسیس جمعیت فداییان اسلام موفق شد جوانان متدینی که عزم مبارزه با رژیم پهلوی را داشتند، گرد هم جمع کند. فعالیت فداییان اسلام در ابتدا یک حرکت فرهنگی بود و با ورود به عرصه‌ی سیاست تبدیل به یک کانون تأثیرگذار در صحنه‌ی سیاسی کشور شد.

۱- مدنی، تاریخ سیاسی معاصر ایران، ج ۱، ص ۳۲۲.

۲- با خروج عراق از پیمان بغداد در سال ۱۳۳۸، نام این پیمان به سنتو تغییر یافت و مرکز آن به آنکارا منتقل شد.

۳- الحسینی، مبانی تفکر رؤسای جمهور آمریکا، ص ۴۹-۵۵؛ بیل، شیر و عقاب، ج ۱، ص ۱۵۹، و ۱۶۱-۱۶۴؛ آشوری، دانشنامه سیاسی، ص ۲۰۲.

۴- هنگامی که حسین علاء برای شرکت در اجلاس نخست وزیران عضو پیمان بغداد عازم عراق بود، از سوی یکی از فداییان اسلام مورد حمله قرار گرفت که منجر به زخمی شدن او شد. متعاقب این اقدام فرمانداری نظامی فداییان اسلام را دستگیر کرد. خسروشاهی، فداییان اسلام، ص ۱۷۲؛ خوش نیت، سیدمجتبی نواب صفوی، ص ۱۵۴-۱۷۱؛ نواب صفوی، حکومت اسلامی، ص ۲۴ و ۲۵.

فدایان اسلام در نهضت ملی شدن نفت و روی کار آمدن دولت دکتر مصدق نقش مهمی ایفا کردند. شهید نواب صفوی طرح حکومت اسلامی و اجرای آن را در قالب کتاب راهنمای حقایق پیشنهاد کرده بود.

سرانجام نواب صفوی به همراه یارانش، خلیل طهماسبی، سید محمد واحدی و مظفر ذوالقدر در ۲۷ دی ماه ۱۳۳۴ تیرباران شدند و به شهادت رسیدند.^۱

شهید نواب صفوی

پس از عضویت ایران در پیمان بغداد و امضای قرارداد نظامی دوجانبه با آمریکا، حضور نظامیان و مستشاران آمریکایی در ایران گسترش یافت.

تأسیس ساواک

پس از کودتای ۲۸ مرداد، آمریکایی‌ها تصمیم گرفتند ایران را به پایگاه اصلی قدرت خود در منطقه تبدیل کنند؛ بنابراین، شاه که راه بقای خود را در تبعیت از آمریکا می‌دانست، به کمک مستشاران آن کشور به تشکیل سازمان مخوف ساواک (سازمان اطلاعات و امنیت کشور) اقدام کرد.

اهمیت تأسیس ساواک از دیدگاه آمریکا به دو جهت بود:

۱- همسایگی ایران با شوروی، به عنوان رقیب اصلی آمریکا

۲- حفظ و تثبیت نفوذ آمریکا در ایران

اولین رئیس ساواک، سپهبد تیمور بختیار، یکی از بی‌رحم‌ترین افسران ارتش و فرماندار نظامی تهران بود. این سازمان که گسترده‌ترین نهاد اطلاعاتی و امنیتی از سال ۱۳۳۶ تا ۱۳۵۷ در حکومت محمدرضا شاه بود، نقش مهمی در شناسایی و سرکوب گروه‌های مخالف داشت. ساواک

۱- دوانی، نهضت روحانیون ایران، ج ۲، ص ۴۴؛ ذبیح، ایران در دوران مصدق، ص ۵۴؛ عراقی، ناگفته‌ها، ص ۸۴.

علاوه بر شکنجه‌ی جسمی و روحی مخالفان رژیم و ایجاد جوّ اختناق، رعب و وحشت، دولت‌مردان و نمایندگان مجلسین را نیز کنترل می‌کرد.^۱

ساواک، با هدایت و حمایت سرویس‌های اطلاعاتی آمریکا و انگلیس و سپس با کمک سازمان اطلاعاتی اسرائیل (موساد)، به صورت یک تشکیلات مخوف امنیتی و اطلاعاتی درآمد؛^۲ اما به جای آن که دست‌آوردهای اطلاعاتی خود را در جهت منافع کشور به کار گیرد، در خدمت تأمین منافع آمریکا و انگلیس و سپس اسرائیل و به عنوان مانعی در برابر توسعه‌ی شوروی و کمونیسم، قرار گرفت.^۳

دولت منوچهر اقبال

در فروردین ۱۳۳۶، حسین علاء از نخست‌وزیری استعفا کرد و دکتر منوچهر اقبال، وزیر دربار، به نخست‌وزیری رسید.

محمدرضا پهلوی که حکومتش با مشکل فقدان مشروعیت و نبود آزادی سیاسی روبه‌رو بود، برای جلب افکار عمومی، دست به تأسیس دو حزب «ملیون» (اکثریت) به رهبری نخست‌وزیر، دکتر اقبال، و «حزب مردم» (اقلیت) به رهبری اسدالله علم زد.

از آن به بعد، سال‌های طولانی، مطبوعات کشور صحنه‌ی جنجال‌های سطحی و ساختگی میان دو حزب دولتی بودند، تا توهم وجود دمکراسی‌های غربی در ایران را در ذهن‌ها ایجاد کنند.^۴

۱- نجاری راد، ساواک و نقش آن در تحولات داخلی رژیم شاه، ص ۶۵، ۴۳، ۳۲، ۱۵؛ فردوست، ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، ج ۱، ص ۳۹۳؛ هالیدی، دیکتاتوری و توسعه‌ی سرمایه‌داری، ص ۸۵-۹۰؛ ساواک و روحانیت، ص ۹۴؛ نراقی، از کاخ شاه تا زندان اوین، ص ۲۴۹، ۲۴۰-۳۱۶؛ فراهانی از تاریخ انقلاب به روایت اسناد ساواک و آمریکا، ص ۳۳، ۲۲۶ و ۲۲۷؛ فصلنامه تاریخی ۱۵ خرداد، ش ۲۲، سال پنجم، ص ۱۲۹-۱۳۲.

۲- دلانوا، ساواک، ص ۲۲۶، ۲۲۸-۲۲۸؛ گازیوروسکی، روابط خارجی آمریکا و شاه، ص ۲۵۷؛ فردوست، ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، ص ۳ و ۳۸۲؛ رجال عصر پهلوی، سپهبد تیمور بختیار به روایت اسناد، ج ۱، ص ۲۸-۳۲.

۳- نجاری راد، ساواک، ص ۳۹-۵۱؛ افراسیابی، ایران و تاریخ، ص ۵۲-۵۴.

۴- رجال عصر پهلوی، منوچهر اقبال به روایت ساواک، ص ۲۷؛ کاتوزیان، اقتصاد سیاسی ایران، ص ۲۴۱؛ فردوست، ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، ج ۲، ص ۳۲۹-۳۳۲؛ آوری، تاریخ معاصر ایران، ج ۳، ص ۱۴۱.

پرسش‌های نمونه

- ۱- پس از کودتای ۲۸ مرداد، چه وضعیتی بر مملکت حاکم شد؟
- ۲- بیگانگان چه نقشی در تأسیس و اداره کردن ساواک داشتند؟

اندیشه و جست‌وجو

- ۱- در مورد واقعه‌ی ۱۶ آذر ۱۳۳۲ و یا واقعه‌ی اول بهمن ۱۳۴۰ دانشگاه تهران مطلبی تهیه کنید.
- ۲- در زمینه‌ی دستگیری و محاکمه‌ی اعضای یکی از احزاب سیاسی در دوره‌ی حاکمیت فرمانداری نظامی تهران مطلبی تهیه کنید.